

УДК 76:097](477,54–25)''196/197''(045)

Ярова Віра Сергіївна,
кандидат мистецтвознавства,
старший викладач кафедри
дизайну та образотворчого мистецтва
Харківського національного університету
міського господарства імені О.М. Бекетова
verusa2008@ukr.net

ЛІНОГРАВЮРА В МИСТЕЦТВІ ЕКСЛІБРИСА ХАРКОВА 1960 – 1970-Х РОКІВ

Мета роботи полягає у встановленні особливостей поширення гравюри на лінолеумі, як однієї з найпопулярніших друкованих технік у 1960 – 1970-х роках, у творчості харківських майстрів книжкового знаку, визначенні особливостей художньо-образної мови екслібрисів, виконаних у лінориті. **Методологія.** В ході дослідження головними стали методи мистецтвознавчого аналізу (образно-стилістичного, порівняльно-типологічного, іконографічного), що вможливило виявлення тематичних аналогій, характеру формально-пластичних рішень розглянутих творів. **Наукова новизна** дослідження полягає у розширенні уявлення про розвиток екслібриса в графічному просторі Харкова. Автором розглянуто та введено до наукового обігу невідомі або маловідомі твори харківських майстрів, що перебувають у приватних збірках і музейних колекціях України. **Висновки.** Встановлено, що у визначений період ліногравюра посідає одне з провідних місць поміж друкованих технік, що застосовувалися під час створення екслібрисів місцевими авторами. До лінориту зверталися М. Молочинський, Г. Корень, Є. Надєждін, М. Фрадкін, Д. Мирошніченко, В. Усолкін, М. Таможніков, Л. Кузнєцов, доробок яких відзначено своєрідними художньо-образними пошуками. У створенні екслібрисів для приватних зібрань харківські гравери на лінолеумі надавали перевагу сюжетним композиціям, рідше – шрифтовим кодам імені власника. Відзначено звернення місцевих екслібрисистів до української культурної спадщини, фольклорного надбання, особистості та літературного доробку Т. Шевченка. Виконуючи знаки для державних установ, майстри зверталися до геральдичного екслібриса з притаманною означеному типу врівноваженістю, симетричністю композиційних побудов.

Ключові слова: гравюра на лінолеумі, екслібрис, графіка Харкова.

Яровая Вера Сергеевна, кандидат искусствоведения, старший преподаватель кафедры дизайна и изобразительного искусства Харьковского национального университета городского хозяйства имени О.Н. Бекетова

Линогравюра в искусстве экслибриса Харькова 1960 – 1970-х годов

Цель работы заключается в установлении особенностей распространения гравюры на линолеуме, как одной из самых популярных печатных техник в 1960 – 1970-х годах, в творчестве харьковских мастеров экслибриса, определении особенностей художественно-образного языка книжных знаков, выполненных в линогравюре. **Методология.** В ходе исследования главными стали методы искусствоведческого анализа (образно-стилистического, сравнительно-типологического, иконографического), что дало возможность выявления тематических аналогий, характера формально-пластических решений рассматриваемых произведений. **Научная новизна** исследования заключается в расширении представления о развитии экслибриса в графическом пространстве Харькова, автором рассмотрены и введены в научный оборот неизвестные или малоизвестные произведения харьковских мастеров, находящиеся в частных собраниях и музейных коллекциях Украины. **Выводы.** Установлено, что в указанный период линогравюра занимает одно из ведущих мест среди печатных техник, применявшихся при создании экслибрисов местными авторами. К

гравюре на лінолеуме обрацались М. Молочинський, Г. Корень, Е. Надеждин, М. Фрадкін, Д. Мирошніченко, В. Усолкін, М. Таможніков, Л. Кузнецов, творчество которых отмечено своеобразными художественно-образными поисками. В создании экслибрисов для частных собраний харьковские гравюры на линолеуме предпочитали сюжетные композиции, реже - шрифтовые коды имени владельца. Отмечено обращение местных мастеров экслибриса к украинскому культурному наследию, фольклору, личности и литературному наследию Тараса Шевченко. Выполняя знаки для государственных учреждений, мастера обращались к геральдическому экслибрису с присущей рассматриваемому типу уравновешенностью, симметричностью композиционных построений.

Ключевые слова: гравюра на лінолеуме, екслибрис, графіка Харківка.

Yarova Vira, Candidate of Art History, senior lecturer of the Department of Design and Visual Arts of the O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv

Linocut in the art of the ex-libris of Kharkiv in the 1960-1970's

*The purpose of the article is to establish the features of the dissemination of linocut as one of the most popular printing techniques in the 1960s and 1970s and the work of Kharkov ex-libris artisans, to determine the features of the artistically figurative language of bookplate made in linocut. **Methodology.** In the course of the study, the main methods of art analysis (figurative-stylistic, comparative typological, iconographic) which enabled the identification of thematic analogies, the nature of formal plastic solutions of the considered works, became the primary methods. **The scientific novelty** of the research is to broaden the notion of the development of the ex-libris in the visual space of Kharkov. The author has reviewed and introduced into scientific use unknown or little-known works of Kharkov artisans, which are in private and museum collections in Ukraine. **Conclusions.** It was found that within a specified period linocut was one of the leading printing techniques used to create ex-librises by local artisans. These include M. Molchinsky, G. Koren, E. Nadjezhdin, M. Fradkin, D. Miroshnichenko, V. Usolkin, M. Tamozhnikov, L. Kuznetsov, whose work was marked by peculiar artistic-figurative searches. In the creation of ex-librises for private collections, Kharkov linocut artists preferred plot compositions, and less often the font codes of the owner's name. The addresses of local ex-librists to the Ukrainian cultural heritage, folklore heritage, personality and literary heritage of Taras Shevchenko were noted. Performing signs for state institutions, the artisans turned to the heraldic ex-libris with the balance and the symmetry of compositional constructions inherent to considered type.*

Key words: linocut, ex-libris, graphics of Kharkov.

Актуальність теми дослідження. Книжковий знак займає особливе місце в історії графічного мистецтва. Прикладна природа екслібриса визначила своєрідність його художньо-образної мови, специфіку композиційних і пластичних прийомів, що представляє значний інтерес для дослідження. Отже, встановлення особливостей розвитку екслібриса в мистецтві різних регіональних шкіл України належить до кола актуальних завдань сучасного вітчизняного мистецтвознавства, в той час як історія харківського книжкового знаку 1960 – 1970-х рр. не була предметом ґрунтовного наукового розгляду. Саме цей період визначається як етап піднесення екслібриса та час найбільшого поширення лінориту в українській графіці, що й зумовило хронологічні межі дослідження.

Аналіз досліджень та публікацій. На сьогодні не існує комплексного дослідження, присвяченого становленню екслібриса в мистецтві Харківка, проте окремі відомості, дотичні до предмету розгляду містяться у наукових видання радянських дослідників книжкового знаку С. Івенського [4], О. Ласунського [7], Є. Мінаєва та С. Фортинського [8]. Важливим підґрунтям роботи виступили праці вітчизняних дослідників А. В'юника [2; 3], П. Нетеренка [10; 11; 12], Л. Амеліної

[1], О. Лагутенко [6], Т. Сафонові [13]. Окремим аспектам розвитку мистецтва екслібриса Харкова присвячено роботи І. Каганова [5], М. Молочинського [9].

Метою дослідження є наукове осмислення діяльності харківських майстрів екслібриса в техніці гравюри на лінолеумі, виявлення видових, сюжетно-образних пріоритетів, стилістичних тенденцій у художній мові книжкових знаків, створених у зазначеній графічній техніці.

Виклад основного матеріалу. Історія розвитку екслібриса в Україні пройшла декілька етапів. За твердженням відомого мистецтвознавця П. Нестеренка, у 1920-1930-х рр. лінорит широкого застосування в царині книжкового знаку не набув [10, 349]. Після періоду розквіту в 1920 – 1930-х рр. майже три десятиліття тривала доба занепаду, і тільки з середини 1960-х рр. екслібрис набуває значення «мистецького та суспільного явища» [10, 90], що, без сумніву, властиве й харківському мистецькому середовищу.

Підвищення інтересу до екслібриса призвело до зростання кількості майстрів, які зверталися до створення книжкових знаків. Крім того, стрімкий розвиток галузі активізував технічні пошуки авторів, традиційні офорт та ксилографія не задовольняли новим вимогам. Так, стосовно застосування естампних технік у царині екслібриса харківський графік М. Молочинський наголошував на недоцільності використання «складних для тиражування» технік, до таких він відносив техніки глибокого друку [9, 5]. Таким чином, лінорит, як випукла гравюра, відносно неважкий у виконанні, в 1960 – 1970-ті рр. склав значну конкуренцію іншим технікам в галузі екслібриса, не витіснивши їх цілковито, але забравши перевагу. Особливого значення якості лінолеуму, як гравірувального матеріалу, набули, якщо взяти до уваги тісну сполученість мистецтва книжкового знаку зі світом колекціонування. Бажання авторів та збирачів мати як можливо більшу кількість одиниць для обміну підвищували шанси ліногравюри серед інших графічних технік.

Важливу роль щодо становлення мистецтва книжкового знаку в Україні в 1960 – 1970-ті рр. відіграли об'єднання бібліофілів і спілки шанувальників екслібриса, які діяли в Києві, Львові, Одесі. Активно функціонували такі організації в Харкові: 1963 року розпочав діяльність харківський клуб любителів книги, що сприяв налагодженню зав'язків між авторами та колекціонерами, був середовищем спілкування літераторів, художників, бібліофілів. Виконаний М. Молочинським у ліногравюрі екслібрис натхненника роботи клубу, видатного історика літератури, бібліографа І. Каганова (1898 – 1981) являє собою розгорнуту книгу з написом на латині: «Sibi et Amicis» («Собі та друзям» або «Собі та іншим»), що є споконвічним девізом бібліофілів. Доречно зауважити, що зображення книги – доволі поширений елемент екслібрисів. «Дуже часто всю образотворчу основу знаку у сполученні зі стилізованим написом складає рисунок стопки книг або окрема розкрита книга», – зазначає дослідник екслібриса С. Івенський [4, 11]. Серед харківських майстрів зображення книги як складовий елемент композиції екслібриса, виконаного в лінориті, використовували М. Фрадкін, А. Кузьменко, Г. Корінь, Є. і Л. Наєждіні та інші митці.

Чимало професійних графіків, колекціонерів увійшло до Харківського клубу екслібрисистів, організованого 1966 року. Особливої уваги заслуговує діяльність

члена клубу, художника, колекціонера, дослідника М. Молочинського (1934 – 2008), як однієї з найактивніших дійових осіб на ниві харківського екслібриса. Книжковим знаком майстер почав займатися 1964 року, під час навчання в Харківському художньо-промисловому інституті (нині Харківська державна академія дизайну та мистецтв), з того часу створив понад 300 робіт, з якими брав участь у більш ніж 80 виставках. Зазначимо, що переважна більшість знаків, що належать до 1960-х років, виконані в техніці лінориту [9].

Серед доробку автора виділяється екслібрис Л. Строковського – власника колекції, тематичним пріоритетом якої була пушкініана. Власне, цю обставину взяв М. Молочинський як основну під час розробки книжкового знаку. Вирішений у форми герба, знак містить значну за обсягом цитату поезії О. Пушкіна. За існуючою класифікацією знак належить до категорії геральдичних, що доволі рідко зустрічалися в доробку харківських майстрів 1960 – 1970-х рр. Незаперечним лідером можна вважати іншу класифікаційну групу, а саме – сюжетні (або оповідальні) знаки, які надавали художникам більш широкі можливості у характеристиці книгозбірки та її власника. Цікавим за образно-художнім вирішенням є екслібрис Г. Кореня, виконаний М. Молочинським у ліногравюрі. Композиція складається із закритої на замок книги та постаті чоловіка з молотом у руках, який на ковадлі виковує ключ. Символічний зміст зображення досить легко зчитується: кожен, хто прагне «розкрити» книгу, долучитися до скарбниці знань і мудрості, сам повинен прикласти зусилля, які й є ключем до пізнання. Згідно авторської позначки знак Г. Кореня було виконано 1968 року. Існує ще один варіант означеного екслібриса, який зберігається у Харківському художньому музеї та датується 1965 р. Обидва аркуші майже ідентичні за композиційною побудовою, але відчутно відрізняються за стилістикою. Екслібрис 1968 р. значно лаконічніший, виразніший, художник позбавляє зображення зайвих деталей, надає перевагу чітким геометричним пропорціям, робить композицію зібраною, лапідарною. Зображення побудовано на контрасті чорної площини книги та виокремленої на її тлі білої постаті, художні прийоми навіюють асоціації з гравюрами Ф. Мазереля, особливо це відчувається у пластиці фігури коваля, тракторві променів сяйва, що йдуть від ковадла, монументальній мові композиції.

Книжкові знаки, виконані М. Молочинським для Г. Кореня (1935 – 1998), належить до часу навчання останнього у Харківському художньо-промисловому інституті (1963 – 1968), коли відомий в подальшому майстер монументального мистецтва й сам активно долучився до створення екслібрисів. Г. Коренем було виконано в техніці лінориту книжкові знаки В. Лашко (1964), В. Лашко (1964), А. Біляя (1965), Ю. Киянського (1965), А. Куліка (1966), Г. Величка (1967), М. Зубаря (1967) та багатьох інших. Характерним для митця вважаємо інтерес до народного мистецтва, мотиви якого він активно вводив до композицій. Саме таким бачиться екслібрис Є. Артеменка (1967): у зображення гармонійно введено і українські рушники з елементами традиційного орнаменту, і постать козака, і музичний інструмент, і побутові предмети. Попри численність складових композиція справляє враження виваженості, чіткої структурованості, а відсутність дрібних деталей, узагальненість формальних прийомів наближують зображення до мови стінописів,

монументально-декоративних композицій. Вважаємо, що екслібрис було виконано для харків'янина Євгена Артеменка – власника значної колекції рідких видань «Кобзаря» Т. Шевченка, літератора. Екслібриси книгозбірки Є. Артеменка також розробляли харківські майстри Д. Мирошніченко, В. Усолкін, М. Таможніков, М. Молочинський.

Звернення до української тематики у харківському екслібрисі в техніці ліногравюри було досить поширеним. З одного боку, цьому сприяла відносна демократизація доби «відлиги», з іншого – книжковий знак, як і вся прикладна галузь графіки, досить часто був для митців площиною альтернативною радянській образотворчій політиці. Тяжіння до декоративності, національне забарвлення дослідники відносять до спільних рис творчості українських екслібрисистів 1960 – 1970-х рр., у творах яких присутні «чи то орнамент, чи то історичні деталі, чи то пам'ятки архітектури, чи то улюблений в народі козак Мамай» [1, 9]. Такі мотиви нерідко зустрічаються в книжкових знаках харківського майстра Д. Мірошніченка (1930 р.н.), приміром «Ex libris І. Шаповала», просякнутий захопленням національним фольклором. Ядро композиції становить фігура козака-бандуриста, тактовно доповнена рослинним мотивом і текстом українського прислів'я: «Доброму скрізь добре». В іншому творі «Ex libris Л. Лебединської» митець використовує орнаментальні прийоми як головні в художній структурі, відмовившись від будь-яких інших складових.

Національна тематика посіла значне місце й в екслібрисній творчості вже згаданого художника М. Молочинського, зокрема знайшла втілення в роботах «Україніка ММ (власний)», «Шевченкіана В. Вітрука», «Книга С. Шастуна», «Ex libris В.І. Білана» (усі лінорити 1969 р.). Етнічне звучання має і книжковий знак, виконаний М. Молочинським для В. Усолкіна (1969), просякнутий гумором, тонкою іронією та відчутною особистісною нотою, що було продиктовано дружніми стосунками художників.

В. Усолкін (1933 р.н.) є автором більше 300 екслібрисів, виконаних переважно в техніці гравюри на лінолеумі. Хоча розквіт творчої діяльності майстра, на нашу думку, належить до 80 – 90-х років ХХ століття, початок роботи В. Усолкіна як екслібрисиста відноситься до 1960-х рр., періоду навчання у Харківському художньо-промисловому інституті, коли було створено композиції для колег-художників Л. Кузнєцова, М. Молочинського, дослідників і колекціонерів Я. Бердичевського, С. Івенського, численні власні знаки. Екслібриси автора лаконічні з мінімальним набором символічних елементів, у графічній мові зображень на перший план виходить виразна контрастність чорно-білого відбитку. Досить часто екслібриси вирішені у формі кола з розташованими по зовнішньому краю написами, як у роботах «Ex libris В. Усолкіна» (1967), «З книг В. Булахова» (1975).

Надавав перевагу ліногравюрі під час створення книжкових знаків й М. Таможніков (1944 р.н.), творчість котрого нині є практично не дослідженою та не висвітленою у фаховій літературі. Доробок майстра в жанрі екслібриса порівняно скромний (біля 30 творів). Серед знаків, виконаних у 1970-і рр. виділяється робота «Із книг Олекси Гонтаря» (1974), виконана в форматі дружнього шаржу, що диктує специфіку портретного зображення, гротескний характер композиції. Цілісністю створеного образу відзначений книжковий знак М. Таможнікова для Л.

Строковського (1975) (як зазначалося вище, власника екслібрисної пушкініани). В якості стрижневого елемента композиції художник не використовує поширені в аналогічних випадках портрети поета або цитати його творів, задум майстра значно тонший, асоціативний. У центрі композиції жіноче зображення – характерна тогочасна зачіска, вбрання, свіча на другому плані відтворюють атмосферу доби, передають образний світ літературного надбання О. Пушкіна.

На відміну від попереднього автора, доробок знаного харківського графіка Є. Наєждіна (1933 – 2013) в жанрі екслібриса розлогий і різноманітний. Наприкінці 1960-х рр. і протягом 1970-х рр. він виконує розмаїті за художньо-образними знахідками книжкові знаки знаного харківського мистецтвознавця А. Житницького (1968), місцевих художників Ж. Коров'янка-Воробйової (1969), Є. Коров'янка (1969), С. Луньова (1972) та ін. Дотепністю гумористичної трактовки відзначено екслібрис З. Юдкевича – харківського архітектора, учня О. Бекетова. Композицію вирішено у вигляді хатинки «на курячих ніжках» із вміщеною в неї книгою та написом. Таке запозичення казкового атрибуту в оригінальній формі дає уявлення про професійну приналежність власника екслібриса та одночасно сповіщає зображенню неформального, жартівливого характеру. У той же період Є. Наєждін звертається до роботи над книжковими знаками державних установ. До цієї групи належать ліногравюри «Книгозбірня Харківського державного педагогічного інституту ім. Г.С. Сковороди» (1972), «Ex libris Харківського театру ляльок» (1970).

Окрему групу у спадщині харківських майстрів екслібриса складає дитячий книжковий знак, що на той час отримав неабияку популярність. За твердженням П. Нестеренка: «Щоб заохотити дитину до читання книжок або нагородити її за любов до друкованого слова, художники створюють вишукані мініатюри з привабливою і доступною дитячому розумінню тематикою» [12, 3]. Специфіка даного різновиду книжкового знаку лежить на поверхні: використання казкових персонажів, іграшкових фігур, найчастіше спрощена художня манера, наближена до дитячого малюнку. Про значне захоплення місцевими графіками дитячим екслібрисом свідчать відомості, наведені І. Кагановим: «В грудні 1970 р. відбулось 12-е засідання клубу, на якому було заслухано доповідь С. Смілянської про дитячий екслібрис. На ньому демонструвалось понад 100 екслібрисів з дитячої тематики. Велика кількість з них зроблена харківськими митцями» [5, 112]. До кола художників, які виконували дитячі знаки в техніці ліногравюри, належали Ю. Старостенко («Книга Ірочки»), М. Таможніков («Ілюшкіна книга»), В. Усолкін («Книжка Ілюши», «Книжка Усолкіна Серьожі»), М. Фрадкін («3 книг Оленки») та ін.

Розглядаючи становлення харківського екслібриса, неможливо обійти увагою діяльність М. Фрадкіна (1904 – 1974). Інтерес митця до книжкового знаку був багатограним: колекціонування, дослідження, художня творчість. Як талановитий автор книжкового знаку він заявив про себе ще у 1930-х рр. витонченими, лапідарними ксилографіями, натомість у повоєнні роки, як і в інших сферах, у екслібрисній творчості художника панує ліногравюра. Однією з особливостей книжкових знаків М. Фрадкіна можна вважати зв'язок зі станковими гравюрами автора, а саме спільні персонажі, орнаментальні мотиви, графічні прийоми. Так, знайомі за ліногравюрами серії «Ляльковий театр» (1961 – 1963) іграшки зустрічаються в екслібрисах 1960-х рр. («3 книг Н.Л.», «3 книг В. Афанасьєва», «3

книг С. Образцова»). Елементи рослинного орнаменту, тварини та птахи з альбому «Кахлі» (1963 – 1964) входять до екслібрисів Ю. Халамінського (1963), І. Козлової (1964) і цілої низки книжкових знаків із зібрання Харківського художнього музею, що не персоніфіковані, а містять лише напис «Із книг», тобто належать до групи уніфікованих екслібрисів. Особливого прояву вище означена тенденція знайшла в автоекслібрисах М. Фрадкіна початку 1970-х рр., приміром композиція «З книг М.З.», друкована з лінолеуму на тонованому папері, майже цілковито повторює ліногравюру «Бешкетництво» з циклу «Що відбувається при місяці» (1970 – 1974).

Як шанувальник, знавець і збирач екслібриса М. Фрадкін був одним із найактивніших його популяризаторів у мистецькому середовищі Харкова, його внесок у розвиток харківського книжкового знаку не обмежувався лише діяльністю художника та колекціонера, не менш важливою у цьому сенсі була його наставницька робота. Поміж художників, у зверненні яких до мистецтва екслібриса не останню роль відіграло професійне спілкування з М. Фрадкіним, вважаємо доцільним виділити творчі здобутки Л. Кузнецова (1907 – 1979), роботи якого «поєднує вишуканість, професійна інтелігентність, що вигідно виділяє його з кола художників, надає їм індивідуальності» [9, 13]. Визначальним чинником у формуванні художньо-образної мови екслібрисів Л. Кузнецова стала його фахова спеціалізація – промислова графіка, стилістика якої відчувається й у книжкових знаках автора, які багато в чому нагадують емблеми, товарні марки. Головним чином це виявилось у підкресленому, акцентованому лаконізмі зображень, вивірній обмеженості чи навіть відсутності змістовно-образних елементів, чіткості та стриманості пластичних прийомів. Прагнення мінімізації позначилося і на відмові автора від розгорнутих написів, за рідким виключенням він подає тільки ініціали власника екслібриса. Часто в основі композиційної структури знаків лежить архітектоніка певних літер, іноді геометризовані деталі складаються у символічні за змістом конструкції. В якості ілюстрацій викладеного наведемо наступні книжкові знаки: «Ex libris СЛ», «Ex libris СІ (С. Івенського)» (1967), «Книги ФМ», «Ex libris АЛ (А. Ліфшиц)» (1967), «Книга ІІІ (І. Шапіро)» (1969). Вплив нефігуративного мистецтва очевидний в екслібрисі М. Дарова (1967), який Л. Кузнецов вирішує у формі геометризованої абстракції з розташованим у центрі зображенням людини. Знак належить до рідких авторських робіт, що містять прізвище, при цьому, характер шрифту органічно підтримує загальну кутасто-ламану графіку твору. Вважаємо екслібрисний доробок майстра винятковим з точки зору дотримання «чистоти» жанру, серед головних засад якого лаконізм і умовність художнього «висловлювання», крім того, авангардна стилістика знаків порушує однотипність спадщини радянських екслібрисистів, яких за висловом О.Амеліної, «зразу пізнаєш за реалістичною манерою виконання сюжетних композицій» [1, 9].

Наукова новизна. В статті вперше проаналізовано поширення техніки гравюри на лінолеумі у царині харківського екслібриса, окреслено коло майстрів, які звертались до лінориту під час роботи над книжковими знаками, проаналізовано з позицій сучасного мистецтвознавчого контексту та введено до наукового обігу маловідомі й недосліджені твори місцевих графіків 1960 – 1970-х рр.

Висновки. В ході роботи встановлено, що значне поширення гравюри на лінолеумі в 1960 – 1970-х рр., характерне для станкової, книжкової, промислової

галузей української графіки, притаманне їй царині харківського екслібриса. В означений період до ліногравюри звертаються провідні місцеві майстри книжкового знаку, серед яких М. Молочинський, Є. Надєждін, М. Фрадкін, Д. Мирошніченко, В. Усолкін, М. Таможніков, Л. Кузнецов. Творчому доробку харківських авторів екслібрисів притаманне значне видове, сюжетно-образне розмаїття, цікаві композиційні знахідки, варіативність стилістичних пошуків та технічних прийомів.

Література

1. Амеліна Л. Екслібрис зі збірки НХМ України. Пам'ятки України. 2012. № 9. С. 6-11.
2. В'юник А. Екслібриси українських художників. Київ: Мистецтво, 1977. 246 с.
3. В'юник А. Український екслібрис. Київ: Мистецтво, 1964. 46 с.
4. Ивенский С. Искусство книжного знака. Ленинград: Художник РСФСР, 1966. 111 с.: илл.
5. Каганов І. Книжкові знаки харківських графіків. (З історії української радянської книжкової культури). Бібліотекознавство та бібліографія : міжвід. респ. зб. статей. 1970. Вип. 9. С. 101-113.
6. Лагутенко О. Український екслібрис першої половини ХХ ст. Мистецтвознавство України. Київ : АМУ, 2005. Вип. 5. С. 69-76.
7. Ласунский О. Книжный знак. Некоторые проблемы изучения и использования. Воронеж : изд. Воронежского ун-та, 1967. 167 с.: ил.
8. Минаев Е., Фортинский С. Эклибрис. Москва: Книга, 1970. 240 с.
9. Молочинський М. Харківський книжковий знак. Харків, 2002. 167 с.
10. Нестеренко П. Графічні техніки в екслібрисах ХХ ст. Мистецтвознавство України. Київ: СПД Кравчук В.К., 2003. Вип.3. С. 348-355.
11. Нестеренко П. Історія українського екслібриса. Київ: Темпора, 2010. 328 с.
12. Поетика дитячого екслібриса / упоряд. та передм. П. Нестеренка. Тернопіль: Богдан, 2014. 168 с.
13. Сафонова Т. Украинский экслибрис: декор и орнаментация. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2013. № 5 (31). Ч. I. С. 160-164.

References

1. Amelina, L. (2012). Exlibris from the collection of the NHM of Ukraine. Pamiatky Ukrainy, 9, 6-11 [in Ukrainian].
2. Viunyk, A. (1977). Exlibris of Ukrainian artists. Kyiv: Mystetstvo [in Ukrainian].
3. Viunyk, A. (1964). Ukrainian exlibris. Kyiv : Mystetstvo [in Ukrainian].
4. Ivenskij, S. (1966). The Art of the Book Sign. Leningrad: Hudozhnik RSFSR [in Russian].
5. Kahanov, I. (1970). Bookmarks of Kharkov charts. Bibliotekoznavstvo ta Bibliohrafiia, 9, 101-113 [in Ukrainian].
6. Lahutenko, O. (2005). Ukrainian exlibris of the first half of the twentieth century. Mystetstvoznnavstvo Ukrainy, 5, 69-76 [in Ukrainian].
7. Lasunskij, O. (1967). Book sign. Some problems of studying and using. Voronezh.: izd. Voronezhskogo un-ta [in Russian].
8. Minaev, E. & Fortinskij, S. (1970). Ex libris. Moskva: Kniga [in Russian].
9. Molochynskiy, M. (2002). Kharkiv book mark. Kharkiv [in Ukrainian].
10. Nesterenko, P. (2003). Graphic technology in the XIX century exlibris. Mystetstvoznnavstvo Ukrainy, 3, 348-355 [in Ukrainian].
11. Nesterenko, P. (2010). History of the Ukrainian exlibris. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
12. Poetics of children's ex libris (2014). Ternopil: Bohdan [in Ukrainian].
13. Safonova, T. (2013). Ukrainian exlibris: decor and ornamentation. Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki, 5 (31), 160-164 [in Russian].